

ТРАДИЦІЙНІ СЮЖЕТИ ТА ОБРАЗИ

В. В. Курилик

Чернівецький університет

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТРАДИЦІЙНОГО СЮЖЕТУ ПРО ЕДІПА В СВІТОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Одним з найважливіших аспектів функціонування традиційного сюжетно-образного матеріалу (ТСО) про Едіпа в світовій літературі є його співвіднесеність з інтелектуальним розвитком людства та світовим культурно-історичним контекстом. Виникнення великої кількості філософсько-психологічних рецепцій античного міфу про Едіпа у ХІХ-ХХ ст. по суті зумовлене бурхливим поступом гуманітарних дисциплін і міждисциплінарних студій, які, відчутно розширюючи його семантико-семіотичне поле, виділяють комплекси морально-психологічних мотивів, філософські й соціально-побутові схеми, що ототожнюються з відповідними когнітивними моделями розкриття таємниць людської свідомості й культури і набувають поліфонічного звучання в наступних літературних переробках. Внаслідок цього проблема виявлення типологічних сходжень між літературними інтерпретаціями ТСО про Едіпа на різних змістово-художніх рівнях та в окремих національних літературах певною мірою є заручницею тих дискусій, що виникають з приводу розмаїтої проблематики традиційного сюжету про Едіпа (ТСЕ), яка вивчається паралельно порівняльними міфологічними студіями і фольклористикою, культурною антропологією, філософією, психоаналізом, глибинною психологією, семіотикою тощо.

На прикладі традиційного образу (ТО) Едіпа підтверджується непроминальна істина про те, що література сповнена ідеалів, які не дає ні історія, ні філософія, ні етика, бо в ній вони постають синтетично і в естетичному вияві. Саме тому літературний твір сприймається як «живий організм, який розвивається в часі і просторі, отже й судження про нього мають «часовий», історичний характер ... Вони можуть уточнюватися, збагачуватись і поглиблюватись залежно від зрушень в естетичній і аналітичній сфері» [2, с. 5]. Традиціоналізований у Софокловому «Царі Едіпі» художньо-естетичний ідеал є яскравим підтвердженням цього, бо, окрім категоризації в окремі духовно-

аксіологічній парадигмі, він зазнав безліч семантико-символічних трансформацій, що розкривають його внутрішньо неосягнений художній простір крізь призму різноманітних наукових концепцій і поглядів.

Потужний розвиток знань про навколишній світ, що розпочався в епоху Відродження, супроводжувався утвердженням гуманістичних цінностей, заглибленням у заобрійні філософсько-екзистенційні виміри буття, що знаходять свої витoki в класичних джерелах: античній філософії та літературі. Навіть обмежений матеріал щодо рецепції Едіпа в світовій літературі та науково-критичній думці дозволяє стверджувати: даний традиційний образ, як в контексті прочитання Софоклових трагедій, так і щодо фольклорно-міфологічних першопочатків, мав значний вплив на інтелектуальну еліту філософів та письменників Англії, Франції, Німеччини, Росії й ін. країн Європи. За Середньовіччя постають численні християнські переробки міфу про Едіпа практично в усій Європі, в яких образи Андрія Критського, Іуди Іскаріотського, папи Григорія та Альбана ввібрали в себе найтиповіші риси героя давньогрецьких трагедій (мотиви вбивства батька / ів та інцесту з матір'ю як символу гріхопадіння), привносячи водночас новий сакральний зміст (визнання і спокутування вини, страждання, прощення і навіть вознесення на папський престол у Римі).

Науковий переворот, що стався на межі XIX-XX ст. і охопив широкі сфери суспільного досвіду, сприяв процесу інтелектуалізації й психологізації переробок ТСЕ поряд з іншими ТО світової літератури, синтезуючи в них нові світоглядні парадигми і зближуючи з тогочасними історичними реаліями. У цьому процесі кожна філософська, психоаналітична чи будь-яка інша рецепція ТО Едіпа або ТСЕ загалом, відіграє певну диференціюючу роль, бо визначає в єдиному культурному континуумі контекст літературних інтерпретацій ТСЕ, демонструючи взаємодію інтерсуб'єктивних чинників (різноманітних рецепцій ТСЕ), які можуть бути каталізаторами появи нових переробок. Звідси випливає, що залежність критеріїв аналізу літературного твору від одного або декількох таких чинників підсилює значення джерела інтерпретації. Саме при належній увазі до даного параметру виявляється можливим об'єднати всі наявні рецепції ТО Едіпа та ТСЕ (які перебувають у стані парадигматичних відношень між собою) за принципом їх історичного розвитку та функціонального значення. Можна виділити:

1) міфологічну парадигму (до якої входить складна система міфопоетичних значень, що в ній співіснують приховані знаково-семіотичні підсистеми ТСО про Едіпа; до неї відноситься і Софоклова версія ТСЕ, що синкретично поєднана з міфоритуальною символікою; складна система всіх цих значень є внутрішньою формою наступних переробок ТСЕ);

2) фольклорну парадигму (що несе відбиток архаїчних мотивів і міфологічних уявлень, на основі яких сформувались такі жанри фольклору як казки, легенди, перекази про Едіпа, біблійних або локальних героїв, що генетично і функціонально споріднені з ним);

3) науково-міфологічну парадигму (що ґрунтується на різних підходах до аналізу природи міфу і ритуалу, їх функцій в давніх суспільствах та трансформацій в сучасних соціально-культурних інституціях);

4) філософсько-філологічну парадигму (зорієнтовану на екзегезі античних трагедій, надто «Царя Едіпа» Софокла);

5) літературну парадигму (що може синтезувати будь-яку з наведених вище рецепцій, а також модернізувати ТСЕ до смаків відповідного соціально-культурного й інтелектуального середовища).

Надалі пропонується висвітлити контактний зв'язок літературного образу Едіпа з однією філософсько-міфологічною рецепцією античного міфу. В пошуках першовитоків культури й свідомості дана інтерпретація не лише торкається проблематики міфу про Едіпа, але й встановлює типологічні збіги між двома ТО – Едіпом та Гамлетом. При цьому дослідження ролі фольклорних джерел у виникненні образу Гамлета значно розширює обрії літературних зв'язків, що могли вплинути на становлення традицій використання сюжету про Едіпа. Географічна віддаленість і близькість змісту різноманітних фольклорних версій Едіпових історій свідчать про наявність у них типологічних збігів, що не заперечує можливості запозичення, наслідування чи трансформації античного міфу про Едіпа в національних середовищах, з якими античність входила в контакт. Звичайно, не виключається можливість паралельного співіснування історій, подібних за змістом до Едіпових (нами визнається теорія стадіального розвитку людства, яка пояснює загальні риси, близькі й паралельні явища в житті різних народів, – при тому, що «різні ступені культури можуть вважатися стадіями поступового розвитку» [4, с. 18] – на рівні з універсальністю внутрішніх механізмів моделюючої діяльності людської психіки). Та все ж у контексті глобального впливу античності на розвиток європейської і світової цивілізації запозичення й трансформація античних версій міфу про Едіпа видається найвірогіднішим шляхом його популяризації та розповсюдження спочатку у фольклорі, а згодом і в літературі європейського регіону.

Притягальна сила образів античної міфології, починаючи з ХІХ ст., стала об'єктом посиленого наукового зацікавлення й порівняльно-історичного вивчення. Цілком очевидно, що міфи поряд з фольклором були первісною формою художньої діяльності. Та якщо міфологічні образи активно використовувались у літературному процесі ще з часів античності, то їх наукове вивчення за останні два століття дало змогу заглибитись у структуру людської свідомості, розрізнявати в міфах культурно-психологічні функції та приховані символи. Традиції

наукового вивчення міфології пов'язуються передусім з іменами Дж. Фрезера, М. Малиновського, З. Фрейда, К. Г. Юнга, Л. Леві-Брюля, К. Леві-Строса, М. Еліаде, Дж. Кемпбела тощо та науковими школами, які вони заснували або розвивали.

Представник британської антропологічної школи Дж. Фрезер здійснив величезний вплив на літературу ХХ ст. У «Золотій гілці» [8], зокрема, Дж. Фрезер говорить про відображення в міфі архаїчних ритуалів. Зводячи велику кількість міфів до універсального ритуалу вбивства і заміни жерця, котрий постарів і втратив містичну життєву силу, новим жерцем, він доводить, що тільки за допомогою магічної сили останнього можна було забезпечити нові багаті врожаї. У багатьох примітивних народів правитель вважався божественною особою, чье життя ототожнювалось з природним циклом (вмираючими і воскресаючими богами: Озірізом, Таммуцем, Адонісом, Атисом, Діонісом) і життям співгромадян. Завдяки такій ідентифікації, безпека людей знаходилась у повній залежності від людини-бога. Здоровий правитель забезпечити продуктивність природних сил і достаток людям. І навпаки: «Людину-бога потрібно було вбити як тільки в ній починали проявлятися симптоми занепаду сил, а його душа повинна була передатися сильному наступникові до того, як вона буде ослаблена загрозливим спустошенням» [8, с.265]. Згодом для забезпечення добробуту племені почали вбивати підставних осіб замість правителів або приносити жертви, які мали символічне значення. Звідси розвинувся мотив «козла відпущення», коли на священну тварину чи людину переносилась провина за розпусні дії племені, а з його вбивством плем'я могло розраховувати на очищення і спокутування, яке вважалось необхідною умовою духовного відродження.

Герой софоклівських трагедій Едіп якнайкраще ілюструє сліди зрощення культово-ритуальних містерій, що були присвячені богів вмираючих та воскресаючих сил природи Діонісу, та художньо-драматичної форми, в якій переосмислюється мотив пропонування Едіпом себе як жертви через пробудження стихійної сили почуттів, невимовних страждань та кінцевого очищення (катарсису як неодмінної складової давньогрецької трагедії). Показовим щодо цього є приклад зіставлення шекспірівського «Гамлета» з Едіпом та Агамнемоном Есхіла, що був розроблений Гілбертом Мюреєм у книзі «Класична традиція в поезії» [9]. В ній автором встановлюється зв'язок між цими героями на основі прочитання «Золотої гілки» Фрейзера, виявлення паралелей з міфологічними мотивами, мотивом «козла відпущення» зокрема, та спільного визначення цих образів як жертвених осіб.

Як й у випадку з античними трагедіями, історія Гамлета не була вигадкою англійського драматурга, а була запозичена з фольклорно-міфологічного матеріалу. За багатьма історико-літературними

джерелами стара скандинавська оповідь про Амлета, принца Ютландії, була записана ще в XII ст. Саксоном Граматиком в «Історії данів». Мюрей цитує ще раніші джерела, що стосуються прототипу Гамлета в одному скандинавському вірші, датованому приблизно X ст., звідки Мюреєм простежується зв'язок архетипного характеру зі східною міфологією і робиться висновок про те, що сутність шекспірівської трагедії має міфологічні корені. За його словами: «Те, що вражає і захоплює нас в «Гамлеті» ... не є історично зумовленими особливостями середньовічного замку Елсінор ... а реалії, що відносяться до старовинних історій і давніх магічних ритуалів, які хвилювали наших предків п'ять і шість тисяч років тому; примушували їх танцювати цілу ніч, розриваючи тварин і людей на частини; піддаючи свої тіла смерті вони були сповнені надії, що таким чином живий світ буде захищений від неї, а їхній народ буде врятований» [9, с. 236]. У підтвердження цьому, яскравим прикладом може бути та частина Троянського циклу міфів, в якій говориться про жертвоприношення Іфігенії задля перемоги ахейців над троянцями, що згодом використовується в обробці мотиву помсти Клітемнстри.

Генетична спорідненість літературних і міфологічних образів ставить питання про універсальність значень міфопоетичної образності, що у витісненій формі репрезентує комплекси мотивів і сюжетних схем, вироблених ще міфологічною свідомістю. В межах тієї ж антропологічної традиції в книзі «Ідея театру» [7] Френсіс Фергюсон крок за кроком показує як сцени з шекспірівської п'єси наслідують ритуальні зразки грецьких трагедій, особливо трагічного образу Едіпа. На його думку, «в обох п'єсах страждалець царського роду асоціюється з розбещенням, саме у своїх витоках всього соціального устрою. Обидві п'єси розпочинаються з благань про відновлення благополуччя держави, над якою нависла загроза. В обох доля індивідуума і суспільства щільно переплітається; в обох страждання жертви царського роду є необхідною умовою для очищення й оновлення» [7, с.118].

Звідси випливає, що роль Гамлета в драмі є подібною до ролі героя, який, щоб врятувати країну від загибелі, повинен не лише помститись убивцеві батька, а також запропонувати себе як козла відпущення. Небажання Гамлета виконати цю функцію очищувальної сили є головною причиною відкладання вбивства Клавдія, що водночас загрожує його деградації (позаяк він не в змозі подолати внутрішні суперечності між небажанням та обов'язком здійснити завдання очищення). Коли ж Гамлет усвідомлює, що ніхто більше не може замінити його на ритуальному жертвеннику, він врешті виконує свій обов'язок, увергаючи в очищувальне лоно смерті себе і всіх винуватців розбещення данського престолу.

Структурно-семантичний зв'язок між цими визначними творами

світової літератури є темою окремого ґрунтовного дослідження. Зазначимо, що подібно Софокловому «Царю Едіпу», Шекспірові вдалося також майстерно використати прийом ретардації, щоб показати внутрішню напружену боротьбу героя в процесі прийняття ним остаточного рішення. Окрім цього, в трагедії незримо присутній інший «важіль» міфологічного мислення – мотив духовної подорожі, свого роду ініціації, від невинного, безтурботного студента до трагічного героя, якому потрібно розгадати загадку смерті свого батька. На глибинно-психологічному рівні пошук Гамлета веде до загадок свого буття, людського життя і долі, що неабияк зближує його з «Царем Едіпом», де герою також потрібно знайти вбивцю батька і, при цьому, зіткнутись з розв'язанням загадки (Сфінкс) людського буття. В загадці Сфінкса, як і в застереженні Полонія «Собі лиш вірним будь» у символічній формі зображено шлях героя, якому потрібно здійснити подорож, щоб знайти самого себе.

Розгляд ТО літератури і міфологічних персонажів поза історичними та естетичними вимірами буття разом із встановленням їхньої структурно-типологічної й семантичної єдності (як це було показано на прикладі ТО Едіпа та Гамлета) приводить нас до першовитоків найдавніших ритуалів і вірувань, в яких викарбувалася людська думка й духовний світ. (Проблемі походження літературних образів й жанрів із міфологічно-ритуальної основи було присвячено, зокрема, декілька робіт О. Фрейденберг [5; 6], яка значною мірою спиралась на досягнення англійської антропологічної школи, зокрема Фрейзера). Що далі в глибину віків, тим наочніше виявляється спорідненість змісту міфів у різних народів. Ця особливість була помічена братами Гріммами та іншими мовознавцями (серед них і видатним українським вченим О. Потебнею), які в минулому столітті почали досліджувати зв'язки між мовою, віруваннями та міфами, ставлячи собі за мету реконструювати єдину індо-європейську правому на основі порівняльних методів аналізу. Саме за допомогою міфів більшість дослідників намагалася узагальнити інформацію про характерні риси пракультури, і зокрема, про її соціально-психологічні особливості. Активне звертання письменників та філософів до міфотворчості та фольклорних витоків наприкінці XIX - початку XX ст., як стверджує О. Найден, було викликане запереченням безроздільного панування раціоналізму в суспільній думці XVIII - XIX ст. [3, с. 263]. На цьому тлі справді революційними видаються теорії, що надали помітного зрушення розвитку уявлень про найдавніші пласти свідомості та їх зв'язку з процесами пізнання, поведінкою та стадіями розвитку людини, різноманітними суспільними феноменами, серед яких література виконує не лише функцію відображення, але й цілісного наповнення історичної ситуації (як стадії розвитку людства) культурно-символічним змістом.

Таким чином, багатшаровість матеріалу, який асоціюється з ТСЕ, актуалізує питання диференціації усіх його значень (рецепцій, переробок) відповідно до певного періоду суспільно-історичного розвитку, інтелектуального і культурного середовища, а також впливу на нього (ТСЕ) тієї чи іншої художньої або філософської моделі відображення буття, що спрямована на переосмислення його внутрішніх змістів у площині вирішення конкретної соціально чи морально-психологічної проблеми. З появою нових теоретичних концепцій універсалізуються засади аналізу ТО світової літератури та творів, які мали успіх у чисельній аудиторії, розділеній державними кордонами, епохами, мовами, культурними традиціями тощо. ТО Едіпа залишив значний слід у літературі європейського регіону, існуючи в багатьох варіаціях фольклорних версій, християнських легенд, літературних обробок, які були задокументовані. Разом з цим на прикладі ТО Едіпа і Гамлета (і відповідних версій Софокла і Шекспіра) переконуємось в існуванні типологічних збігів на структурно-семантичному рівні, що відображують універсальні принципи моделюючої діяльності людського мислення (яке фіксує в суспільному досвіді і колективному несвідомому історично і соціально зумовлені ситуації). Загальновідомість ТО і ситуації, в яку він потрапляє може бути додатковим стимулом для його трансформації, позаяк вона може бути розрахована на те, щоб викликати у читача певні поняття й асоціації.

З вищевикладеного випливає, що поліфонія рецепцій ТСЕ змушує розглядати його як складну систему інтертекстуальних значень, що відтворюють водночас певний історико-національний колорит. Співвіднесеність літературного аналізу з певними науково-теоретичними концепціями допомагає встановити наявність формально-типологічних сходжень між різними ТСО та переробками одного й того ж ТСО; однак, для реконструкції реальної картини функціонування ТСО (зокрема ТСЕ) у світовій літературі необхідно брати до уваги й інші чинники, що визначають характерні шляхи його трансформації, адже, згідно К. Леві-Стросу, міф є структурою трансформацій (або формальних кореляцій), які підтримують усі варіанти, відомі чи невідомі, реалізовані чи нереалізовані [1, с. 544].

1. Греймас А., Курте Ж. Семиотика. Объяснительный словарь // Семиотика: Сб. ст. Переводы. - М., 1983. - С. 483 - 550.
2. Наєнко М. Українське літературознавство: школи, напрями, тенденції. - К., 1997.
3. Найден О. Український авангард і європейська художня культура кінця XIX – поч. XX ст. // Українська художня культура. - К., 1996. - С. 258-281.
4. Тайлор Э. Первобытная культура. - М., 1989.

5. Фрейденберг О. Миф и литература древности. М., 1978.
6. Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра. Период античной литературы. – Л., 1936.
7. Fergusson F. The idea of theatre. – Princeton, N. Y., 1949.
8. Frazer J. G. The Golden Bough. – N. Y., 1922
9. Murray G. The classical tradition in poetry. – Cambridge, 1927.

Стаття надійшла до редколегії 16.10.98

Summary

The article theorizes the main principles of the traditional plot of Oedipus (TPO) functioning in world literature. Following the basic ideas of British Anthropological School (J. Frazer, F. Fergusson, G. Murray), the author ascertains genetic similarities between Oedipus and Hamlet, referring to the complex of motives and schemes of the archaic thinking, which are explicitly represented in the Shakespearean hero. On the level of folklore interactions, the mythological subject matter of Oedipus could have embodied the national/regional coloring, becoming the objective reason of numerous transformations, and fixing at the same time the typical historical situations. The correlation of literary analysis with certain scientific conceptions helps to establish the typological convergences between different versions of the TPO.

© В.В.Курилик, 1998.